

Factors de resiliència rural a les Illes Balears, 1950-1991

Rural resilience factors in the Balearic Islands, 1950-1991

Factores de resiliencia rural en las Islas Baleares, 1950-1991

José Antonio García-Barrero¹

Resum

Aquest treball analitza l'impacte del primer (1950-1973) i el segon *booms* turístics (1985-1991) sobre el món rural de l'interior de Mallorca. Els resultats suggereixen que durant el primer *boom* turístic la penalització rural es va incrementar molt substancialment i va impulsar un augment de les migracions intraprovincials. Així, la resiliència rural no es va basar en la retenció dels joves, sinó en un procés de substitució de la població local per població d'altres municipis balears i de la resta d'Espanya. Els municipis rurals amb major diversificació econòmica i accés als mercats urbans van mostrar més capacitat per retindre població local i créixer demogràficament.

Paraules clau: despoblació rural, turisme, Illes Balears.

Abstract

This article analyses the impact of the first tourism boom, 1955–1973, and the second, 1985–1991, on rural Mallorca. The results suggest that during the first period, the rural penalty increased very significantly, triggering an increase in intra-provincial migration. Thus, rural resilience was not based on the retention of young natives, but on the substitution of the local population by internal migrants from the Balearic Islands and mainland Spain. Rural municipalities with a higher degree of economic diversification and access to urban markets had a greater capacity for the retention of young natives and demographic growth.

Keywords: rural depopulation, tourism, the Balearic Islands.

1. ORCID: 0000-0003-4405-2737. Universitat de Barcelona, Centre d'Estudis d'Història Econòmica Jordi Nadal. Contacte: jagarciabarrero@ub.edu. Telèfon: +34 633587037.

Rebut: març del 2024. Avaluat: abril del 2024. Versió definitiva: maig del 2024.

Resumen

Este trabajo analiza el impacto del primer (1955-1973) y el segundo *booms* turísticos (1985-1991) sobre el interior rural de Mallorca. Los resultados sugieren que durante el primer *boom* turístico la penalización rural se incrementó muy substancialmente e impulsó un aumento de las migraciones intraprovinciales. Así, la resiliencia rural no se basó en la retención de los jóvenes, sino en un proceso de sustitución de la población local por población de otros municipios baleares y del resto de España. Los municipios rurales con mayor diversificación económica y acceso a mercados urbanos mostraron más capacidad para retener su población y crecer demográficamente.

Palabras clave: despoblación rural, turismo, Islas Baleares.

Introducció

Entre 1955 i 1991 les Illes Balears experimentaren una transformació radical de la seva estructura social, econòmica i ecològica a través de la conversió de l'arxipèlag en un destí turístic internacional. En tres dècades, durant els denominats primer (1955-1973) i segon *booms* turístics (1985-1991), la majoria dels seus municipis rurals costaners es transformaren en municipis especialitzats en serveis turístics. En canvi, el medi rural de l'interior de Mallorca únicament va ser afectat de manera indirecta, fonamentalment a través d'efectes d'atracció i d'arrossegament social i econòmic. No va ser fins a la dècada dels noranta que l'interior rural deixà de quedar al marge de l'expansió turística (Manera, 2003; Murray, Jover-Avellà, Fulla i Tello, 2019).

Malgrat que l'arxipèlag és considerat com una de les poques regions espanyoles on va créixer la població rural entre 1950 i 1991 (Collantes i Pinilla, 2019), no s'han fet estudis que analitzen els agents i factors de resiliència rural que van donar lloc a aquesta dinàmica entre els municipis de l'interior mallorquí en conjunt i amb perspectiva balear i estatal. Així mateix, per la seva precocitat, creixement parcialment endogen, major diversificació econòmica i posterior rol en el desenvolupament del turisme a la resta d'Espanya i altres regions del món —com el Carib—, les Balears són un cas d'estudi d'alt interès per entendre els impactes específics del turisme sobre els medis rurals (Manera, 2003; Murray, Jover-Avellà, Fulla i Tello, 2019). Això té una transcendència particular perquè el turisme es presenta com una alternativa per dotar les comunitats rurals de major capacitat per retenir la seva població i créixer demogràficament, a través de la creació de treballs amb baixes barreres de qualificació i l'arrossegament d'altres activitats implicades indirectament (Li, Westlund i Liu, 2019).

Aquest treball estudia l'impacte de la turistificació de les Balears sobre el món rural de l'interior de Mallorca durant el primer i el segon *booms* turístics. En concret, quantifiquem la despoblació del medi rural i la penalització rural-urbana dintre del marc de l'èxode rural al conjunt d'Espanya. A més, analitzem el rol que exercí el turisme i els agents i factors

que ocasionaren una major resiliència dels municipis rurals, posant èmfasi en la capacitat diferencial dels municipis per retenir població autòctona i atreure contingents poblacionals externs.

L'article s'estructura de la manera següent. La secció 2 explica les fonts i la metodologia utilitzades a l'estudi. A la secció 3 s'examina l'impacte del primer i el segon *booms* sobre l'economia balear, el món rural i les migracions. Els factors i agents del procés de canvi estructural i de la resiliència rural són examinats a la secció 4. L'anàlisi del rol que tingueren aquest conjunt de variables en la capacitat dels municipis per retenir població rural i generar creixement demogràfic es fa a la secció 5. Finalment, la secció 6 conclou.

Fonts i metodologia

Per assolir els objectius establerts, s'ha adoptat el criteri —sovint utilitzat als estudis de despoblació rural— de seleccionar els municipis amb una població inferior a 10.000 habitants l'any 1960. A causa del vessant clarament costaner de l'impacte directe del turisme durant el període 1955-1991 a Mallorca, la mostra central s'ha delimitat als municipis amb aquestes característiques de l'interior. El mapa 1 mostra els 27 municipis seleccionats, els quals corresponen a tres comarques: es Raiguer, en la forma de l'actual Mancomunitat des Raiguer, el Pla de Mallorca, en la forma de l'actual Mancomunitat del Pla de Mallorca, i la Serra de Tramuntana sense els municipis costaners. S'ha considerat seguir un criteri comarcal i de continuïtat al llarg del període. Això ha suposat no incloure els municipis rurals amb escassa implicació turística, com Fornalutx, o altres que comencen la turistització del seu territori durant el segon *boom* turístic, com ara els casos de Muro i Campos.

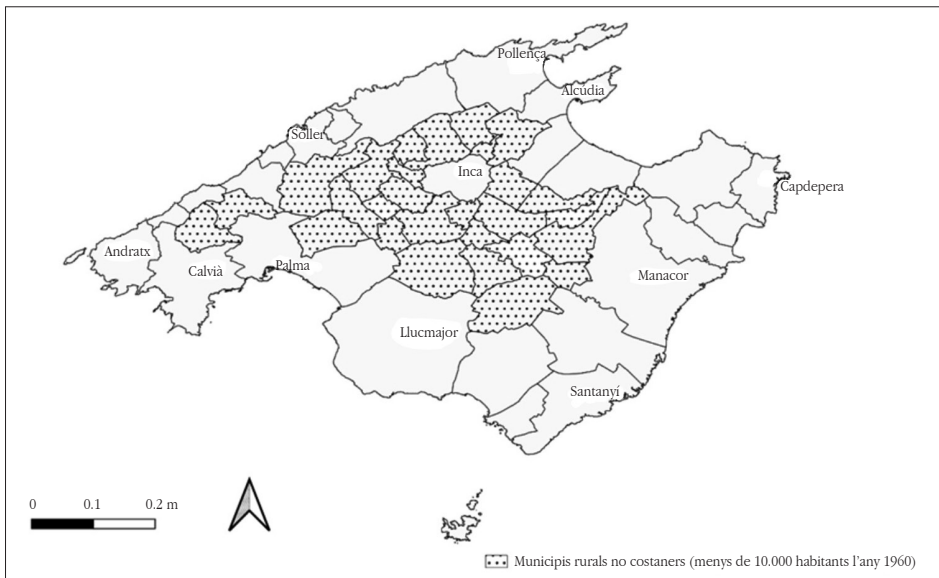
A partir del grup de municipis seleccionat hem utilitzat dues fonts d'informació principals. Per a l'anàlisi de la població rural a les Balears, i particularment als municipis seleccionats, els censos de població elaborats per l'Institut Nacional d'Estadística (INE) per a tot el segle xx han estat una font d'informació cabdal. Concretament, el nivell de desagregació per cohorts, tipologia residencial, gènere i ocupació que ofereix el cens de 1991 ha estat clau per a aquest estudi. Aquestes dades han permès analitzar el rol dels diferents agents en el nivell de resiliència rural dels municipis. Cal destacar la construcció a partir d'aquesta font de la taxa de retenció de les cohorts nascudes entre 1937 i 1951. L'elecció d'aquest interval de població es deu a dos motius: primer, aquest contingent de població correspon a la generació que va arribar a l'edat adulta en algun moment determinant del primer *boom* turístic a les Balears, entre 1955 i 1973, i, per tant, són cohorts que van començar la seva trajectòria laboral a l'inici de la transformació turística de Mallorca; segon, l'elecció d'aquest tall específic d'anys de naixement permet enllaçar-los amb les cohorts d'edat establertes per l'INE al cens de 1991. Seguint aquests paràmetres, hem calculat la taxa de retenció de joves a cada municipi de la manera següent:

$$TRM_m = \frac{N_{m\ 1937-1951} - (D_{m\ 1937-1955}) \times TMI_{Palma\ 1940-1950}}{RNM_{m\ 1991}} \times 100$$

On TRM (taxa de retenció municipal) és igual a la resta de N (nascuts al municipi entre 1937 i 1951) i la mortalitat infantil al municipi entre 1940 i 1950, que és fruit de la ponderació entre el total de mortalitat al municipi (D) i la taxa de mortalitat infantil (TMI) a Palma, dividit pel total de residents nascuts al municipi (RNM) l'any 1991. El nombre de naixements durant el període 1937-1951 a cada municipi prové de Salvà (1989), mentre que la taxa de mortalitat infantil mitjana a Palma s'ha extret de Pujadas (2009) i la mortalitat municipal de Salvà (1989). L'absència de dades sobre la mortalitat infantil mitjana a escala municipal per a tots els municipis balears ha comportat l'ús de les dades de la capital ponderades pel nivell de mortalitat total de cada municipi balear. El nombre de residents nascuts al municipi l'any 1991 es troba al cens de 1991. És important remarcar que a partir de 1955 assumim una taxa de mortalitat per a la cohort seleccionada homogènia entre municipis. Així mateix, les taxes de retenció utilitzades s'han de prendre com una estimació que permet aproximar-nos a la capacitat de retenció de cada municipi.

Per avaluar el rol del creixement de les ocupacions vinculades amb l'hostaleria a Mallorca durant el període ens hem valgut del cens de la indústria turística balear de 1969. Es tracta d'una nova font de microdades o registre individual que conté les dades de més de 10.000 treballadors i treballadores de la indústria balear a l'estiu de 1969. Correspon a 200 hotels, 130 pensions, 200 bars i restaurants, 10 discoteques, 13 agències de viatge i 1 companyia de transport seleccionades majoritàriament de forma aleatòria i que representen una tercera part del sector turístic. Aquesta informació és iniciativa del Sindicato de Hosteleria

Mapa 1
Municipis objecte d'estudi

y Restaurantes de la Provincia de Baleares, branca del Sindicat Vertical a l'arxipèlag.² Aquesta informació s'ha utilitzat de manera comparada amb la proporcionada pel cens de 1991.

Un tercer conjunt de fonts s'ha seleccionat per examinar els nivells diferencials de vida rurals i urbans a les Balears amb perspectiva comparada. Aquests indicadors s'han construït a partir de la informació proporcionada pels *Anuarios del mercado español* de diferents exercicis entre mitjan anys seixanta i 1991, així com del cens d'edificis de 1980 proporcionat per l'INE. Conjuntament, aquestes dades permeten aproximar-se als nivells absoluts i relatius de renda, equipament i riquesa dels habitatges, entre d'altres, a escala municipal o per tipologia de municipi.

Taula 1
Variabls independents utilitzades al model de resiliència rural

Nom	Font	Mitjana	D.St.	Mín.	Màx.
Places turístiques per càpita l'any 1988	Conselleria de Turisme (2002) i cens de població de 1960	97,1	234,7	0	1,7
Estructura mitjana de la propietat agrària	INE, cens agrari de 1962	17,1	32,9	3,27	254,3
% d'ocupació al sector primari els anys 1970 (Mallorca) i 1975 (Eivissa i Menorca)	Quintana (1979) per a Mallorca; Farré-Escofet, Marimon i Surís (1977) per a Menorca; i Vilà i Vallès (2001) per a Eivissa	29,9	16,6	2,3	70,0
Empreses industrials per càpita (1962)	Barceló (1970) i INE, cens de població de 1960	1,8	0,8	0,2	4,9
Empreses de serveis per càpita (1962)	Barceló (1970) i INE, cens de població de 1960	3,7	1,3	1,4	9,2
% d'Ocupació al sector secundari (1991)	INE, cens de població de 1991	17,1	7,8	5,0	39,5
% d'ocupació a la construcció (1991)	INE, cens de població de 1991	15,7	4,2	1,7	24,8
% d'ocupació al sector terciari sense hostaleria (1991)	INE, cens de població de 1991	28,0	8,4	15,6	52,2
Estació de ferrocarril o port pròxim el 1962 (km)	INE, <i>Reseña estadística de la provincia de Baleares, 1962</i>	6,9	9,6	0	39
Proximitat a la capital del partit judicial (km)	INE, <i>Reseña estadística de la provincia de Baleares, 1962</i>	15,1	10,1	0	39
Proximitat a la capital de la província/illa (km)	INE, <i>Reseña estadística de la provincia de Baleares, 1962</i>	30,5	17,2	0	78
Capital del partit judicial	INE, <i>Reseña estadística de la provincia de Baleares, 1962</i>	0,7	0,2	0	1

2. Els primers estudis duts a terme amb aquesta font es poden trobar a García-Barrero (2021, 2024a, 2024b).

Per a l'estudi empíric dels factors de resiliència rural s'han fet regressions de mínims quadrats per analitzar de manera comparada els factors que expliquen una major retenció dels joves durant els *booms* turístics i un major creixement poblacional municipal entre 1960 i 1991.

La taula 1 mostra les variables independents escollides per aquest procediment. Es poden dividir en quatre grups de variables. En primer lloc hi ha les variables vinculades amb el rol de l'estructura econòmica municipal a l'inici del primer *boom* turístic: són les vinculades amb l'estructura de la propietat agrària, el pes de l'agricultura dintre de la població activa i la importància relativa de l'estructura empresarial industrial i de serveis. En segon lloc hem inclòs una variable que sintetitza l'impacte directe del creixement turístic en el municipi: el creixement del nombre de places d'hotel i d'apartament durant el període analitzat. En tercer lloc hi ha els indicadors que mostren l'estructura econòmica del municipi al final del període, com el pes de les activitats de la construcció, els serveis no vinculats amb l'hostaleria i la indústria sobre la població activa municipal.

Finalment, hem cercat captar l'impacte de la proximitat als principals centres de creixement econòmic, de l'accessibilitat als serveis i béns, i de les infraestructures, incloent-hi la distància en kilòmetres a les estacions de ferrocarril, o als ports per als casos d'Eivissa i Menorca, als partits judicials i a la capital de cada illa. Encara que una bona part de la xarxa ferroviària començà a ser desmantellada entre 1964 i 1981 (Murray, 2012), es manté aquesta variable fins al 1991 perquè els municipis amb estació de ferrocarril continuaren sent àrees clau de comunicació viària durant tot el període a les Balears.

Les migracions intraprovincials a Mallorca durant el primer i el segon *booms* turístics, 1950-1991

El primer i el segon booms turístics

Les migracions intraprovincials i la demografia rural durant el període que transcorre entre 1950 i 1991 estan marcades per l'impacte a les Balears del primer i el segon *booms* turístics. Durant aquest interval, l'arxipèlag assoleix la seva especialització en serveis turístics i pateix un procés de profund canvi estructural. Aquesta transformació es produí a través de dos períodes d'intensa expansió de la planta d'allotjament, del nombre de turistes i de les activitats i infraestructures directament i indirectament arrossegades, entre 1955 i 1973 i entre 1985 i 1991, únicament interromputs per la crisi econòmica del petroli, de 1973 a 1980 (Pons, Rullán i Murray, 2014). Com mostra la taula 2, en poc més de trenta anys el nombre de turistes es va incrementar des de menys de 200.000 a més de 6 milions, mentre que la planta d'allotjament turístic, oferta hotelera, pensions, apartaments legals i il·legals, va créixer des de 6.000 places el 1955 a 696.000 a inicis dels noranta.

El període 1959-1973 va ser el de major creixement i transformació econòmica de l'arxipèlag, ja que les taxes de creixement de les places d'allotjament creixen vertiginosament i superen el 300% a totes les illes, encara que amb distint impacte en termes absoluts. Des-

Taula 2
Principals indicadors econòmics del primer i el segon *booms* turístics a les Illes Balears, 1955-1991 (en milers)

	1955	1959	1970	1980	1991
Places turístiques ^a	6	11	228	416	696
Turistes	188	321	2.271	3.525	6.269
Treballadors assalariats: hostaleria i restaurants	7	11	50	56	84

Nota: ^aA partir de 1970 inclou places hoteleres, pensions, apartaments legals i il·legals. Per les dades corresponents a l'any 1991, s'han utilitzat les dades de places il·legals de l'any 1988.

Font: INE, anuaris estadístics d'Espanya, 1955-1991; Fundació BBV (1999); García-Barrero (en premsa); Murray (2012).

taca particularment la transformació produïda durant el primer *boom* turístic a l'illa de Mallorca, on l'impacte del turisme arriba més ràpidament i afecta més part del seu territori. Es basa en l'expansió intensa de les places d'hotel, la conformació d'una estructura d'activitats arrossegades directament i indirectament, i el ràpid creixement poblacional i econòmic de la ciutat de Palma. A partir de mitjan anys seixanta l'illa d'Eivissa se suma a aquest procés i dona lloc a la transformació més intensa del territori en termes relatius.

Al conjunt de les illes, entre 1955 i 1973 la superfície urbana es duplicà de 4.777 hectàrees a 9.188, al mateix temps que la població palmesana va passar de 136.000 habitants el 1955 a 304.000 el 1981 (Pons, Rullan i Murray, 2014). D'acord amb el cens de 2011, el període entre 1961 i 1980 supera ostensiblement qualsevol altre període del segle xx i xxi en termes de construcció d'habitatges i edificis residencials o parcialment residencials. Durant el primer *boom* turístic i la crisi dels setanta es construïren 80.000 habitacions i 11.000 edificis més que entre 1991 i 2011 (INE, 2011). El segon *boom* turístic, de 1981-1991, consolidà les dinàmiques establides, suposant la consolidació i també el model turístic balear a l'illa de Menorca i la generalització de les places d'apartament legal i il·legal (Pons, Rullan i Murray, 2014).

El creixement vertiginós de l'activitat turística i les activitats vinculades, com el sector de la construcció i els serveis logístics, immobiliaris i personals, va produir un intens canvi estructural a l'arxipèlag (taula 3). Seguint la dinàmica registrada a diferents nivells a tot Espanya, la dècada dels seixanta suposà una reducció molt elevada, tant relativa com absoluta, dels actius a l'agricultura, que es consolidà durant el segon *boom* turístic. L'agricultura balear va respondre de manera similar a la del conjunt espanyol implementant les innovacions de la revolució verda, encara que molts pagesos mantingueren una agricultura de petita escala i diversificada, orientada parcialment al mercat. Aquesta reducció és més acusada si es té en compte que part de la pervivència de les activitats agràries està basada en la conversió de l'activitat agrària en una font d'ingrés addicional per a la majoria dels propietaris agraris. Així, segons el cens agrari de 1972, únicament el 34,8% dels empresaris agraris s'hi dedicaven a temps complet (Binimelis, Ginard, Ordinas, 2004; Binimelis i Ordinas, 2015; Murray, Jover-Avellà, Fullana i Tello, 2019).

Taula 3
Estructura econòmica a les Illes Balears entre 1955 i 1991
(nombre de treballadors)

Sectors		1955	1965	1975	1985	1991	1955-1991
Agricultura i pesca	%	40,11	25,92	15,60	8,04	3,62	-36,49
	Total	76.543	59.062	42.508	24.663	12.000	-64.543
Indústria	%	18,43	19,75	14,91	12,18	11,06	-7,37
	Total	35.165	45.014	40.606	37.342	36.666	1.501
Construcció	%	6,25	9,56	11,48	8,87	9,97	3,72
	Total	11.924	21.797	31.264	27.186	33.063	21.139
Serveis	%	35,22	44,77	58,01	70,91	76,60	41,38
	Total	67.212	102.020	158.037	217.407	254.016	186.804

Font: Fundació BBV (1999).

Mentrestant, el sector industrial registrà major resiliència a la transformació turística de l'arxipèlag, malgrat els efectes de la crisi dels setanta sobre l'estructura productiva balear. A inicis dels noranta el nombre d'actius era superior al de l'inici del període, però proporcionalment havia caigut més d'un 7%, una taxa probablement superior a Mallorca i les Pitiusès atesa la major capacitat del teixit industrial a Menorca. Malgrat que aquesta dinàmica es pot atribuir parcialment a l'impacte positiu indirecte del turisme sobre certes activitats (Manera, 2006), també descansa en la capacitat de resistència d'alguns dels sectors tradicionals (Manera, Molina i Casanovas, 2011).

El creixement dels serveis, la construcció i els sectors vinculats va provocar un important transvasament de població des de l'agricultura i la indústria. No obstant això, aquests sectors creixeren sobretot per l'increment d'actius provinents d'altres províncies d'Espanya. Com es mostra a la taula 4, els nascuts fora de les Balears passaren entre 1950 del 9% de la població a més del 30% al final de la consolidació turística l'any 1991. En canvi, els moviments residencials dels nascuts a Balears dintre de l'arxipèlag entre 1960 i 1991 perden tres punts percentuals durant el mateix període. El diferencial és encara més gran a la ciutat de Palma, on els nascuts a les Balears que han canviat de residència passen de constituir el 27% de la població municipal el 1950 a suposar el 10,9% l'any 1991.

Amb tot, aquest creixement basat fonamentalment en fonts externes de població no implicà una baixa mobilitat residencial dels locals durant el primer i el segon *booms* turístics, especialment respecte de la trajectòria històrica de l'arxipèlag. La taula 5 mostra que particularment durant el període del primer *boom* turístic la mobilitat interna va registrar un creixement molt notable, malgrat situar-se molt substancialment per sota de la registrada a la principal província migratòria durant el període, Barcelona, i al total d'Espanya.

Entre 1960 i 1981 el nombre de persones que havien canviat de municipi de residència s'havia incrementat en 33.450 persones, un 7,6% de la població de les Illes Balears el

Taula 4
Principals indicadors demogràfics del primer i el segon booms turístics
a les Illes Balears, 1930-1991

	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991
Població	365.512	407.497	422.089	439.465	532.947	655.945	709.138
Estrangers	3.759	4.422	4.245	5.876	6.427	12.806	31.075
Nascuts a la Península i les Illes Canàries	12.670	26.627	33.546	51.339	108.430	152.517	183.197
Nascuts fora de les Balears (%)	3,94	7,61	8,94	13,0	21,5	26,6	30,2
Migrants nascuts dintre de les Balears (%)	–	–	18,3	19,3	18,3	18,0	16,5

Font: cens de població, 1930-1991.

Taula 5
Evolució de les migracions intraprovincials entre 1950 i 1991

		1950	1960	1970	1981	1991
Illes Balears	Total	77.401	85.039	97.682	118.489	123.751
	Increment (%)	–	8,9	12,9	17,5	4,2
Palma	Total	36.945	39.395	43.643	49.870	33.640
	Increment (%)	–	6,2	9,7	12,4	–48,2
Província de Barcelona	Total	298.221	364.216	531.914	613.264	1.071.824
	Increment (%)	–	18,1	31,5	13,2	43,7
Espanya	Total	3.677.206	4.604.908	5.741.257	7.904.224	9.098.446
	Increment (%)	–	20,1	19,7	27,3	13,1

Nota: «Increment (%)» representa l'increment percentual dels nascuts en un altre municipi respecte del cens anterior.

Font: cens de població, 1950-1991.

1960. En el cas de Mallorca, en termes absoluts els principals destins migratoris foren la capital, Palma, els municipis que registraren un major creixement turístic, com Calvià i Lluçmajor, municipis residencials com Marratxí i Bunyola, i centres econòmics comarcals com Inca, Manacor i Felanitx (taula 6). A causa de la major diversitat de destins migratoris durant aquest període, la participació de Palma dintre de la mobilitat residencial dels nascuts a Balears es va reduir sensiblement: de constituir el 32% de les persones que havien canviat de residència entre 1950 i 1960, al 29,9% entre 1970 i 1981, per registrar taxes negatives a causa de la sortida de palmesans cap a municipis del rerepaís de la capital entre 1981 i 1991.

Taula 6
Principals destins migratoris a l'illa de Mallorca dels nascuts a les Balears. Residents balears no nascuts al municipi, 1991

Municipi	Nombre	% de moviment residencial dels nascuts a les Illes Balears
Palma	33.640	27,1
Calvià	7.332	5,9
Marratxí	5.803	4,7
Llucmajor	5.280	4,2
Inca	3.752	3,0
Manacor	3.125	2,5
Andratx	1.772	1,4
Bunyola	1.631	1,3
Alcúdia	1.614	1,3
Felanitx	1.554	1,2

Font: INE, cens de població de 1991.

L'impacte del «boom» turístic sobre el món rural

El desenvolupament d'un model turístic basat en el sol i platja va exercir un impacte heterogeni sobre els municipis rurals a partir de 1950. Així, a partir de 1960 el conjunt d'aquests municipis creix demogràficament un 44%, cosa que representa un creixement molt per sobre del total d'Espanya. No obstant això, si analitzem els municipis que es mantenen sempre per sota dels 10.000 habitants, podem observar que, malgrat mostrar una major capacitat de retenció poblacional que el total espanyol, experimenten constants caigudes des de la consolidació del turisme a l'illa a mitjans anys seixanta.

Aquest diferencial suggereix tres tipologies principals pel que fa a l'impacte de la dinàmica turística sobre els municipis rurals. Primerament, a la costa molts municipis es transformaren en ciutats turístiques, sofrint un procés molt intens de canvi estructural. El cas de Calvià, municipi que passà de 3.000 habitants a més de 20.000 entre 1960 i 1981, és, en aquest sentit, el paradigma d'aquest procés. En segon lloc, alguns municipis es consoliden, particularment a partir dels vuitanta, com a nuclis residencials dels principals centres econòmics, com és el cas de Marratxí o Bunyola. Finalment, hi ha municipis que es mantenen com a rurals durant tot el període, a mesura que l'espai rural es va reduint en termes relatius.

En conseqüència, mentre que els municipis mallorquins costaners començaren a créixer, el percentatge de població rural caigué per primera vegada per sota del 40% als anys seixanta i arribà a baixar a menys del 20% a inicis dels noranta (gràfic A.1 en l'apèndix). Aquesta dinàmica va situar les Balears com una de les poques províncies espanyoles on els

Taula 7
Taxa de creixement de la població rural a Mallorca entre 1950 i 1991

	Anys	1950-1960	1960-1970	1970-1981	1981-1991	Balanc 1950-1991
Mallorca	Municipis rurals l'any 1950	-1,70	7,59	17,04	16,37	44,0
	Municipis rurals l'any 1950 excloent els turístics ^a	-0,31 (-0,38) ^b	0,24 (0,09) ^b	0,04 (-0,06) ^b	0,91 (0,53) ^b	0,19 (0,03) ^b
	Municipis rurals a cada registre censal	5,34	0,25	-5,36	-5,54	-5,6
Espanya peninsular	Municipis rurals l'any 1950	0,21	-2,98	6,04	4,34	7,58
	Municipis rurals a cada registre censal	-1,30	-13,49	-10,84	-6,02	-28,4

Nota: ^aEls municipis de menys de 10.000 habitants exclosos són Alcúdia, Andratx, Calvià, Capdepera, Deià, Muro, Pollença, Sant Llorenç des Cardassar, Santa Margalida, Santanyí, Ses Salines, Sóller i Son Servera. ^bExcloent el municipi de Marratxí.

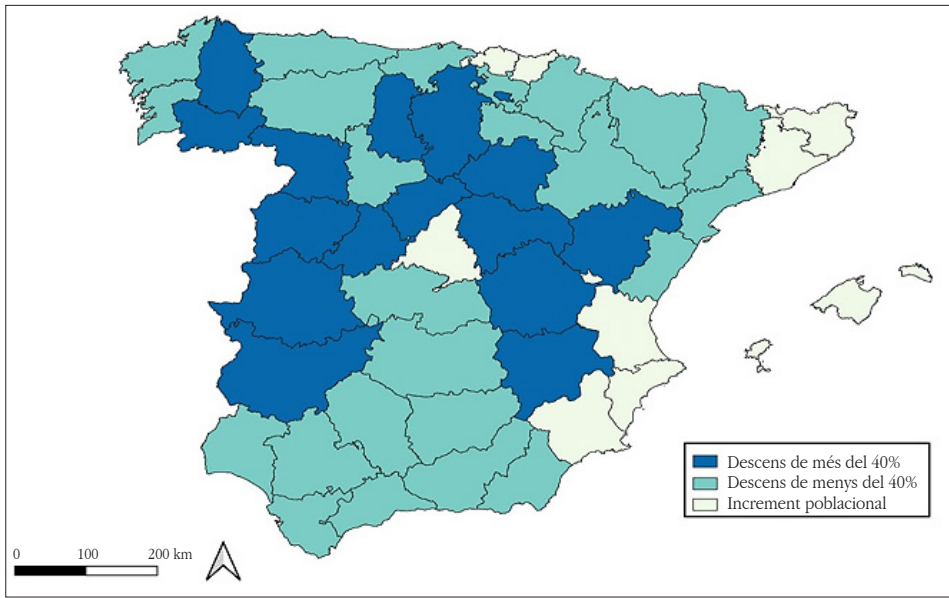
Font: INE, cens de població 1950-1991.

municipis que van ser rurals durant tot el període 1950-1991 van créixer de manera molt substancial (mapa 2).

Això no obstant, la imatge de creixement significatiu del món rural a Mallorca requereix dues matisacions importants. Per una banda, molts dels municipis inclosos són municipis costaners especialitzats en serveis turístics que no arriben a superar el llindar dels 10.000 habitants durant el període en bona part perquè registren un volum molt substancial de població flotant estacional, treballadors i residents de temporada, que no es compten en els registres de població de fet recollits al desembre. Si restringim la mostra als municipis no turístics, podem observar que el creixement poblacional va ser molt més limitat (taula 7). Per altra banda, encara que el creixement de l'àrea rural entre els municipis no costaners en conjunt pugui ser positiu, gran part del creixement demogràfic es va assolir a través de la concentració i el creixement poblacionals a determinats municipis. Així, com es pot veure a la taula 8, la majoria dels municipis rurals no turístics van perdre població entre 1960 i 1991. El 68% dels municipis rurals no costaners van perdre població a les dècades dels seixanta i els setanta, i el 40% als vuitanta, mentre que el creixement molt substancial és exclusiu de menys de cinc municipis.

La partida dels joves va suposar un biaix de gènere rellevant en més de la meitat dels municipis analitzats. Encara que el còmput global dels que havien canviat de residència i

Mapa 2
Variació de la població rural entre 1950 i 1991 a Espanya

Font: Collantes i Pinilla (2019: 65).

havien nascut a les Illes Balears o havien emigrat a Palma de les cohorts entre 1937 i 1955 no mostra diferències percentuals de gènere segons les dades del cens de 1991 com sí que passa al conjunt d'Espanya i a les províncies amb altes taxes emigratòries (Rey, Cebrián i Ortega, 2009; Collantes i Pinilla, 2019), podem observar processos de biaix de gènere significatius a partir de l'anàlisi dels nascuts i residents als municipis rurals. L'any 1991 vuit municipis de l'interior rural mallorquí registraven una diferència entre homes i dones en aquestes cohorts que suposava una taxa de masculinització de més del 5%, tres on superava el 10% i un, Lloret de Vistalegre, on assolía el 25%. En canvi, en nou municipis de la mostra seleccionada es produí una feminització superior al 5% i en tres superà el 20%, Costitx, Montuiri i Puigpunyent. Fora de la mostra de municipis, Estellencs i Valldemossa també registraren taxes de feminització superiors al 20%.

Particularment sobre aquests municipis de les comarques de l'interior, el procés de canvi estructural suposarà una caiguda molt elevada de la renda per càpita en termes relatius i un augment molt significatiu de la privació relativa entre les llars rurals i les de la resta de municipis, particularment a les àrees turístiques i Palma (Stark i Taylor, 1991; Sánchez-Alonso, 2011; gràfic 1, taules 9 i 10).

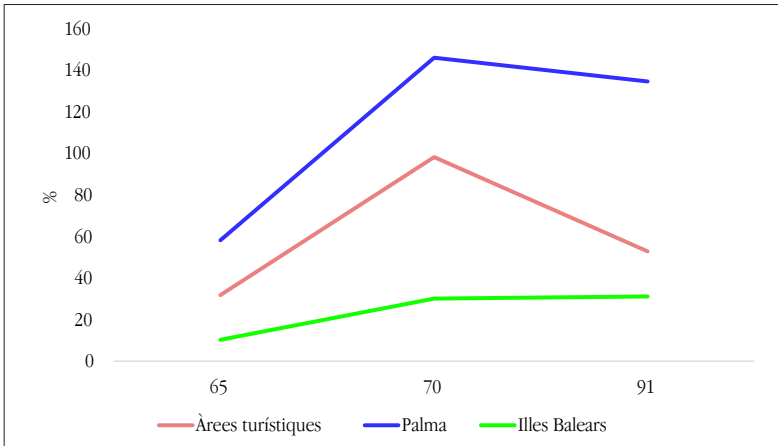
Taula 8
Taxa de creixement acumulatiu anual als municipis mallorquins rurals
no costaners durant el període 1950-1991

	1950-1960	1960-1970	1970-1981	1981-1991	1950-1991
Alaró	-0,27	-0,16	-1,11	1,20	-0,13
Algaida	-0,65	-1,34	-1,33	1,44	-0,46
Binissalem	0,15	0,32	1,76	-0,76	0,35
Búger	0,29	-0,03	0,07	-1,43	-0,25
Bunyola	-0,30	0,70	1,81	2,67	1,26
Campanet	-0,81	-1,15	-0,83	0,32	-0,53
Consell	-0,23	1,26	0,23	-0,02	0,28
Costitx	-1,73	-1,78	-0,76	1,85	-0,58
Esporles	0,14	0,16	-0,64	1,72	0,27
Lloret de Vistalegre	-1,52	-0,29	-0,77	-0,15	-0,57
Lloseta	1,81	3,09	1,24	0,46	1,81
Llubí	-1,20	-0,86	-0,48	-0,64	-0,64
Mancor de la Vall	-1,91	-0,08	0,16	0,55	-0,30
Maria de la Salut	-1,65	-0,29	-1,19	-0,01	-0,66
Marratxí	1,11	2,91	1,33	5,41	3,27
Montuïri	-0,63	-0,67	-1,39	-0,74	-0,70
Petra	-1,27	-0,69	-0,78	-0,53	-0,45
Porreres	-0,49	-0,92	0,60	-1,34	-0,04
Sa Pobla	-0,31	-0,01	0,09	0,04	-0,01
Puigpunyent	-1,23	-0,29	0,17	1,42	-0,74
Sencelles	-1,58	-0,18	-1,94	0,29	-0,69
Sant Joan	-0,73	-0,66	-0,37	-1,71	-0,43
Santa Eugènia	-1,08	0,14	-1,33	0,41	0,81
Santa Maria del Camí	0,49	2,83	-0,26	0,49	-0,41
Selva	-0,81	-0,24	-0,87	0,02	-0,73
Sineu	-1,67	-0,21	-0,17	-1,61	-0,49
Vilafranca de Bonany	-1,36	0,51	-0,98	-0,37	-0,66
Municipis com una única unitat	-0,50	0,19	-0,06	0,58	0,04
Municipis que registren descens poblacional	77,78	66,67	66,67	44,44	74,07

Nota: Únicament municipis rurals durant tot el període.

Font: INE, cens de població 1950-1991.

Figura 1
Diferencial de renda per càpita entre es Raiguer i el Pla de Mallorca i municipis turístics, Palma i Illes Balears, 1965-1991

Nota: Municipis turístics: Alcúdia, Andratx, Calvià, Capdepera, Lluçmajor, Santa Margalida, Santanyí i Son Servera.

Font: Banco Español de Crédito, *Anuario del mercado español*, anys 1969, 1973 i 1993.

Durant aquest període es produeix a Espanya un increment de la bretxa rural-urbana en els nivells de renda i consum (Collantes i Pinilla, 2019), que a les Balears es fa especialment patent. La bretxa entre els municipis rurals no costaners de Mallorca i les àrees turístiques i Palma s'incrementà fonamentalment durant el primer *boom* turístic, ja que passà de suposar un 20% més de renda per càpita municipal a més del 80% en el cas dels municipis turístics. Encara que el major cost de la vida degué atenuar el diferencial entre els municipis rurals i especialment els turístics, l'increment és prou notable per mostrar un impacte molt elevat. De llavors ençà, la reestructuració posterior a la crisi dels setanta, l'assentament dels contingents de migració circular del primer *boom* (García-Barrero, en premsa) i la recuperació de les àrees rurals, particularment les transformades en àrees residencials, impliquen una convergència molt elevada entre les dues tipologies municipals durant el període posterior a 1973.

La bretxa de renda es va traduir en una important penalització rural tant als nivells de consum com a l'accés a serveis públics i privats. A més, tant la penalització vinculada amb el consum com la relativa als serveis públics es podien agreujar en el cas dels municipis no connectats amb el ferrocarril i, posteriorment, amb les principals carreteres (Murray, 2012; Collantes i Pinilla, 2019; Recaño, 2023). Per tant, a més d'incrementar-se de manera sensible el nivell d'accés als mercats de treball urbans-turístics en expansió, el diferencial rural-urbà va tindre conseqüències addicionals en els nivells de vida que agreujaven en termes relatius la sensació de privació.

Taula 9
Nombre de telèfons per cada 100 habitants per tipologia
d'àrea els anys 1965 i 1970 als municipis amb més
de 3.000 habitants (mitjana de telèfons per municipi^a)

	65	70
Es Raiguer	4,2	6,7
Pla de Mallorca	3,1	5,8
Palma	32,2	38,7
Àrees turístiques de Mallorca	23,9	49,2
Inca i Manacor	9,3	16,8
Illes Balears	17,9	27,6
Bretxa interior-poblacions turístiques Mallorca	20,2	42,9
Bretxa interior-Palma	28,5	32,4
Barcelona (capital)	34,5	42,6
Província de Barcelona	21,9	26,5
Sevilla (capital)	15,5	22,3
Província de Sevilla (rural)	2,5	4,1
Espanya	11,8	22,5
Bretxa Sevilla rural-Sevilla (capital)	13,0	18,2
Bretxa Sevilla rural-Barcelona (capital)	32,0	38,5
Bretxa Sevilla rural-poblacions turístiques Mallorca	21,4	45,1

Nota: ^aPer eliminar l'efecte de la planta hotelera, el nombre total de telèfons per municipi s'ha restat al nombre equivalent a un telèfon cada deu places hoteleres al municipi l'any 1965 i cada vuit places hoteleres al municipi l'any 1973. Municipis turístics: Alcúdia, Andratx, Calvià, Capdepera, Lluçmajor, Santa Margalida, Santanyí i Son Servera.

Font: Banco Español de Crédito, *Anuario del mercado español*, anys 1968, 1969 i 1973.

Per una banda, a la dècada dels seixanta s'inicia una transformació radical del consum a les llars que implica cobrir les necessitats bàsiques i l'accés a nous béns i serveis, molts d'ells símbols d'estatus i progrés, com ara els electrodomèstics i l'automòbil (Collantes i Pinilla, 2019). La taula 9 mostra que, en la línia de l'increment del diferencial de renda observat, la bretxa en l'accés a un bé de consum i l'equipament de l'habitatge en expansió com el telèfon entre les àrees analitzades es va incrementar durant el primer *boom* turístic. Malgrat situar-se entre les més altes d'Espanya, el diferencial tan alt és possiblement atribuïble al gran pes de la població flotant en els municipis turístics. Això no obstant, inclús tenint en compte el potencial efecte de l'estacionalitat, els resultats indiquen un increment molt significatiu de la bretxa urbana-rural.

Taula 10
Percentatge d'edificis residencials en funció de la tipologia d'equipaments bàsics, 1980 (%)

	Proveïment d'aigua corrent			Evacuació d'aigües residuals		
	Públic	Particular	Sense	Clavegueram	Altres	Sense
Palma	83,6	13,7	2,6	69,8	27,0	3,1
Inca	66,5	31,1	2,2	84,2	13,2	2,5
Calvià	72,7	22,0	5,2	63,2	32,7	4,0
Sa Pobla	92,9	4,5	2,5	46,4	47,8	5,6
De 10.000 a 2.000 hab.	35,0	45,2	19,6	27,4	60,4	12,0
Menys de 2.000 hab.	22,3	58,4	19,2	17,2	62,2	20,4
Mallorca	50,8	34,2	14,8	43,9	46,5	9,5
Balears	51,6	34,6	13,7	43,6	47,1	9,2

Font: INE, cens d'edificis, 1984.

Per altra banda, com ha assenyalat Recaño (2023) en la seva anàlisi sobre l'èxode rural al conjunt del territori espanyol, la penalització rural també va estar vinculada amb la falta d'accés a serveis públics, com centres educatius i sanitaris, i infraestructures bàsiques, com autovies i serveis públics de proveïment d'aigua. La taula 10 s'aproxima a aquest procés analitzant el cens d'edificis de 1980, data que se situa abans del començament del segon *boom* turístic. Com es pot observar, l'accés a aigua corrent i als sistemes d'evacuació va diferir molt sensiblement entre el món urbà i els municipis rurals, particularment entre els de menys de 2.000 habitants, on no trobam municipis rurals turístics amb una població flotant significativa. Això no obstant, mentre que la bretxa amb la ciutat de Palma és molt elevada, no s'observa una bretxa equivalent a la del consum de béns assenyalada a la taula anterior respecte a les àrees turístiques. El desfasament entre el creixement poblacional i la dotació pública de serveis als municipis turístics durant el primer i el segon *booms* turístics és la principal causa atribuïda generalment pels investigadors (Fuster, 1972; Murray, 2012; García-Barrero, 2024a).

Dinàmiques i agents de la resiliència rural: retenció de cohorts joves i atracció de població

El món rural davant el procés de canvi estructural

El turisme i el procés de canvi estructural van impactar indirectament sobre una estructura econòmica rural que en una bona part dels municipis no es caracteritzava pel predomini marcat de les activitats agràries. L'any 1965 dues de les tres comarques considerades tenien

una mitjana superior al 30% de la població activa dedicada a activitats industrials. Únicament el Pla de Mallorca es podia considerar una àrea de clara especialització agrària, malgrat les diferències entre municipis (Barceló, 1970).³ Així, dels vint-i-set municipis seleccionats, encara l'any 1970 nou tenien més del 20% de la població activa vinculada a activitats industrials i tres més del 35% (Quintana, 1979). A inicis dels seixanta predominaven les activitats de llarga tradició vinculades amb la producció de calçat, bijuteria, química i tèxtil, així com la indústria agroalimentària, mentre que creixien les indústries vinculades amb l'activitat constructora. Els serveis també constituïen una part important de l'activitat econòmica. Totes les comarques considerades registraven l'any 1965 almenys un 20% d'activitat vinculada amb els serveis, i els municipis de la Serra de Tramuntana, part del *binterland* palmèsà, superaven el 40% (Barceló, 1970).

La taula 11 mostra la pervivència d'aquestes activitats amb l'activitat turística ja consolidada a Mallorca als anys setanta i inicis dels noranta, malgrat les incrementals dificultats per incorporar i retenir personal durant tot el període i l'impacte de la crisi dels setanta particularment sobre les indústries tradicionals (Manera, Molina i Casasnovas, 2011).

Taula 11
Estructura econòmica mitjana dels municipis rurals seleccionats per comarca els anys 1970 i 1991 (%)

Població activa per sector		1970	1991	1970-1991
Es Raiguer	Agricultura	26,9	8,5	-67,2
	Indústria	23,1	25,2	23,7
	Serveis	30,7	47,7	62,5
Pla de Mallorca	Agricultura	45,3	17,9	-66,4
	Indústria	14,2	15,0	0,1
	Serveis	26,7	50,3	60,1
Serra de Tramuntana	Agricultura	26,1	4,6	-68,8
	Indústria	11,03	13,5	95,5
	Serveis	42,7	67,3	129,8

Nota: Les dades referides a l'activitat industrial no inclouen la mineria i la construcció.

Font: Quintana (1979) i cens de població de 1991.

Per tant, en la majoria dels casos, aquests municipis rurals partien d'una situació més favorable que la dels escenaris arquetípics de l'èxode rural a Espanya. També és el cas del sector agrari, particularment en dos aspectes. En primer lloc, el sector agrícola destacava per la

3. El grup de municipis utilitzat per Barceló (1970) difereix de la classificació emprada en aquest estudi. Es Raiguer: Binissalem, Inca, Lloseta, Mancor, Selva, Campanet, Búger i Escorca. Serra de Tramuntana: Alaró, Bunyola, Consell, Fornalutx, Marratxí, Santa Maria del Camí i Sòller. Pla de Mallorca: Algaida, Costitx, Lloret de Vistalegre, Llubí, Maria de la Salut, Montuiri, Petra, Porreres, Sant Joan, Santa Eugènia, Sencelles, Sineu i Vilafranca de Bonany.

diversificació productiva i la vocació exportadora, amb importància del regadiu i els cultius comercials altament vinculats amb la indústria agroalimentària (Manera, 2006; Morro, 2017; Morey i Seguí, 2022). Alguns conreus continuaren tenint una capacitat productiva i exportadora substancial, si bé començaren a sofrir problemes greus de relleu generacional i grans dificultats per atraure població local o migrant, així com processos de desinversió (Molina, 2012; Binimelis, 2014; Morey i Fornés, 2021). En segon lloc, la propietat de la terra havia experimentat importants transformacions a inicis del segle xx que havien derivat a inicis dels seixanta en una estructura de la propietat agrària dominada per la petita explotació i en una alta capacitat d'introducció d'innovacions (Murray, Jover-Avellà, Fullana i Tello, 2019).

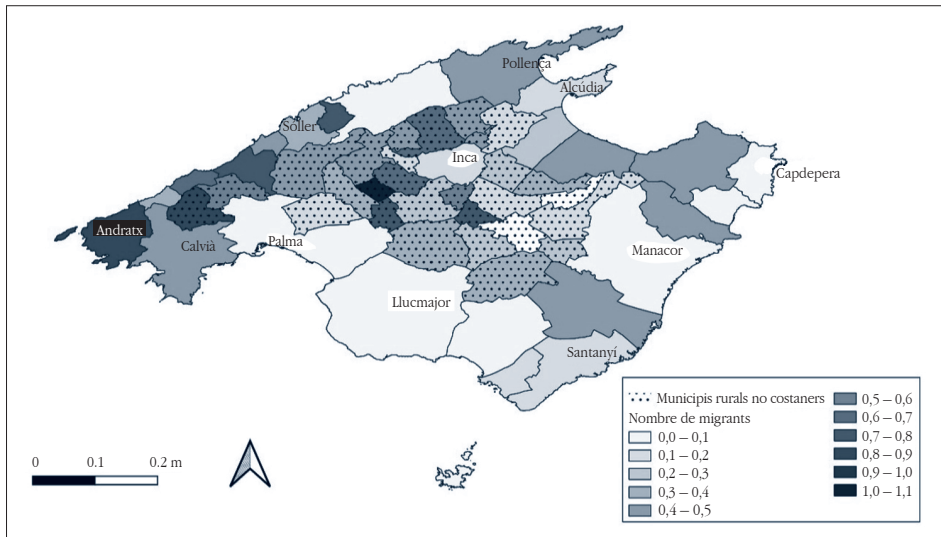
El rol de l'activitat turística

El turisme i el conjunt de les activitats econòmiques vinculades a aquest van exercir un impacte molt notable sobre les àrees rurals particularment durant el primer *boom* turístic a causa del diferencial d'oportunitats laborals i la bretxa urbana-rural en termes d'accés a béns i serveis. Des de 1955 el turisme va tindre una capacitat molt significativa de creació de nous llocs de treball amb molt baixes barreres d'entrada i especialment dirigits a la població jove. Entre 1955 i 1991 la categoria d'hostaleria i restaurants representà el 50,8% del total de la creació de nous llocs de treball assalariat a les Illes Balears (BBV, 1999).

Malgrat això, la capacitat d'atracció del sector cap al món rural no es va fonamentar principalment en el sector de l'hostaleria. Investigacions prèvies ja van patentitzar la limitada atracció dels locals per les ocupacions de l'hostaleria i els districtes turístics residencials emergents. D'acord amb aquesta visió, els locals aprofitaren el creixement de les ocupacions vinculades directament i indirectament amb el turisme o entraren al sector hostaler en les ocupacions amb millors remuneració i condicions laborals. Activitats com la indústria auxiliar, la logística, els transports, les comunicacions, els serveis de reparació i la intermediació financera creixeren substancialment tot oferint millors condicions salarials, menys intensitat laboral i estacionalitat o bé compensacions en forma d'un millor ingrés salarial (García-Barrero, 2022; García-Barrero, 2024a).

Aquí corroborem aquesta visió des d'una altra perspectiva, la municipal i rural, i l'ampliem al segon *boom* turístic. La taula 12 mostra que l'any 1969 el percentatge de treballadors nascuts als municipis rurals no costaners representava el 6,3% del total de treballadors de l'hostaleria balear i un 18,7% del total de nascuts a l'arxipèlag. Els treballadors nascuts entre el 1940 i el 1955 eren el 4,8% del total. Els percentatges són inferiors si analitzem únicament les dones en el sector: del total de dones, les nascudes en municipis rurals constituïen el 3,5% i 2,1% de les nascudes, respectivament, el 1940 i el 1955. En canvi, la població d'aquests municipis representava el 21% de la població mallorquina i el 17% de la població balear l'any 1960. L'anàlisi per municipis reafirma aquesta perspectiva i mostra que uns pocs municipis de l'interior destaquen en termes relatius, sobre el total de la població municipal, pel que fa als joves que van canviar de residència per treballar a l'hostaleria i la restauració (mapa 3).

Mapa 3
Treballadors a l'hostaleria i la restauració, al cens de la indústria turística balear de 1969, que han canviat de municipi com a percentatge de la població del seu municipi de naixement l'any 1960 (nascuts entre 1940 i 1955)

Font: Cens de la indústria turística balear de 1969.

L'atur, que comença a registrar-se des de finals dels setanta, podria haver incrementat la presència dels locals de totes les tipologies durant el segon *boom* turístic en la línia de l'anàlisi dels contemporanis (Montserrat, 1991). Malgrat això, gran part del diferencial entre 1969 i 1991 que observam a la taula 12 no es devia a una major participació dels locals en l'hostaleria durant el període dels anys vuitanta, sinó que el cens de població únicament quantifica els residents a les Illes Balears. Així, els migrants temporers que únicament venen a treballar en la temporada turística i mantenen la residència a l'origen no hi són inclosos. D'acord amb els analistes contemporanis i les investigacions posteriors, aquest tipus de migració tan predominant durant el primer *boom* turístic continuava exercint un rol clau absolut i relatiu en el funcionament del mercat de treball.⁴ Assumint que el per-

4. Montserrat (1990: 101) emfatitzava que «hemos pasado, sobre todo en la última década, a una inmigración de temporada, es decir los inmigrantes, mayoritariamente, se desplazan a nuestras Islas para trabajar en verano y regresan a sus Comunidades de origen al finalizar la temporada». Des de les àrees d'origen, estudis basats en testimonis orals també remarquen la importància de la migració temporera tant en el primer *boom* turístic com en el segon: «En un principio [primer *boom* turístic] la emigración a las Islas Baleares tuvo un carácter eminentemente temporero. Se marchaban [...] en el mes de abril o mayo [...] y regresaban al pueblo en los meses de septiembre y octubre. Sin embargo, lo que para muchos se inició como una salida del pueblo de forma temporal terminó siendo una emigración de carácter permanente [...]. Esta situación se repite en los temporeros de los años ochenta y novena» (Morillo, 2001: 53-55).

Taula 12
Treballadors a l'hostaleria balear el 1969 i el 1991 per lloc de naixement i tipologia migratòria

		1969 (inclou temporers)	1991* (sense temporers)
Població nascuda en àrees rurals no costaneres	Total	6,3	–
	Nascuts entre 1940 i 1955	4,8	–
Migrants intraprovincials	Total	15,8	13,5
	Nascuts entre 1940 i 1955	11,5	13,1
Balears	Totals	33,9	42,9
	Nascuts entre 1940 i 1955	26,1	36,1
Migrants interprovincials	Totals	61,2	50,8
	Nascuts entre 1940 i 1955	70,2	56,1
Estrangers	Totals	3,4	6,2

Nota: *1991 inclou assalariats i aturats. Les cohorts analitzades en aquest cas són les nascudes entre 1941 i 1956.
 Font: cens de la indústria turística balear de 1969 i INE, cens de població de 1991.

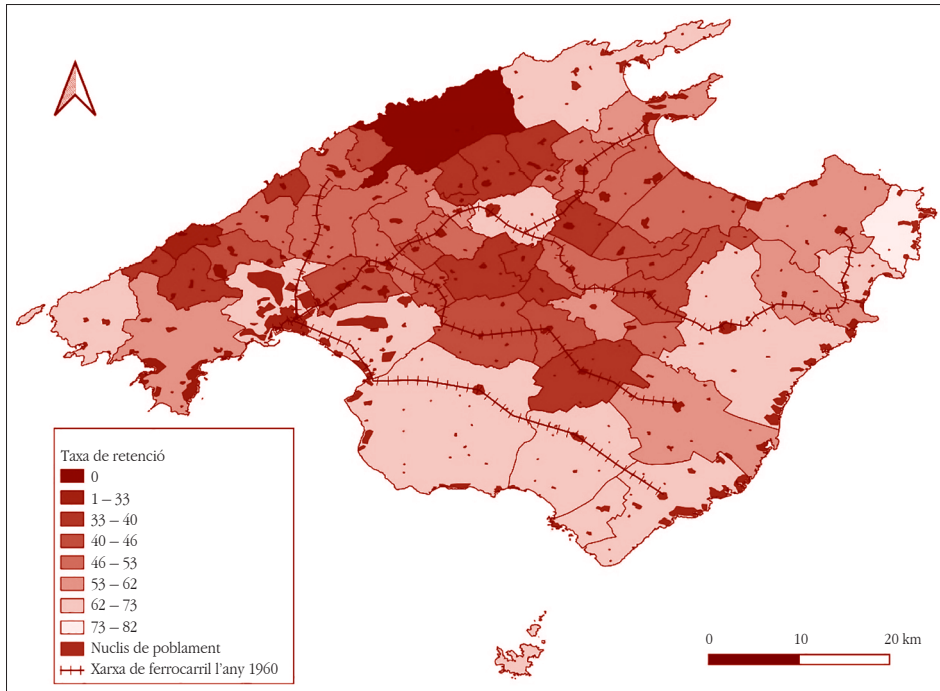
centatge de temporers espanyols i estrangers com a mínim podria rondar entre el 5% i el 10% del total —als seixanta s'estima que era un 40-50% del total de la mà d'obra (García-Barrero, 2023; García-Barrero, 2024a; García-Barrero, 2024b)—, la participació relativa dels locals en l'hostaleria continuaria sent modesta.

Agents de resiliència rural

Dintre d'aquest context, el nivell de resiliència dels municipis rurals no costaners depenia de la capacitat de retenció de la seva població, particularment les cohorts joves, i la capacitat d'atracció de continents poblacionals externs, mentre que els retorns dels migrants nascuts al municipi tindrien un paper menor. El mapa 4 i la taula 13 analitzen l'impacte del primer i el segon *booms* turístics sobre la capacitat de retenció dels municipis mallorquins. En concret, s'observa que, pel que fa a les cohorts nascudes entre 1937 i 1991, els municipis turístics de la costa i les àrees urbanes, Palma, Inca i Manacor, registraren una capacitat molt superior a la dels municipis de l'interior i els municipis costaners no turístics de la Serra de Tramuntana. Així, mentre que a la costa les taxes de retenció es mouen entre el 60% i el 80% dels nascuts al municipi, a les àrees rurals no costaneres baixa del 60% i se situa entre el 30% i el 50%.

Per tant, la migració de joves especialment durant el primer *boom* turístic va tindre un impacte molt superior a les àrees rurals de l'interior i en les costaneres amb mala conne-

Mapa 4
Taxa de retenció de les cohorts nascudes entre 1937 i 1951 per municipi de Mallorca l'any 1991

Font: Salvà (1989), Pujadas (2009) i INE, cens de població de 1991.

xió, mala dotació de serveis i limitades oportunitats laborals. Com mostra la taula 13, l'evolució demogràfica comparativa entre comarques no va estar vinculada tant amb la capacitat de retenció de les cohorts joves, sinó amb l'atracció d'altres contingents de població, fonamentalment migrants d'altres municipis balears i població nascuda a la Península i les Illes Canàries. L'exemple més paradigmàtic és el municipi de Marratxí, convertit en municipi residencial de Palma, que entre 1960 i 1991 va perdre aproximadament el 60% dels joves, tot i que la població va créixer un 124%.

L'anàlisi per cohorts, gènere i grups de població reforça l'argument perquè mostra que el creixement demogràfic dels municipis descansà més en la capacitat d'atraure altres contingents de població. Aquests nivells de capacitat d'atracció diferencials es poden vincular amb la tipologia dels municipis. Segons Quintana (1979), a mitjan anys setanta ja es poden observar al món rural tres principals tipologies de municipis segons el tipus d'especialització econòmica: agraris, industrials i diversificats. Aquests últims terminaren consolidant-se com a municipis residencials de Palma (González-Pérez, 2017).

Taula 13
Evolució de la població entre 1960 i 1991 i taxa de retenció de les cohorts nascudes entre 1937 i 1951 per àrees tipològiques l'any 1991

Comarca	Balanç 1960-1991 (%)	Mitjana de retenció de nascuts (1937-1951) al municipi ^a
Palma	48,4	67,8
Inca i Manacor	29,2	71,7
Municipis turístics ^a	49,5	67,2
Sóller i Pollença	12,8	60,6
Pla de Mallorca	-18,6	43,3
Es Raiguer	8,2 (3,7 ^b)	46,5
Serra de Tramuntana	-0,2	41,6
Migjorn (Campos)	-5,3	64,0
Artà, Felanitx, Muro i Sant Llorenç	18,2	57,6
Menorca ^c	34,0	61,0
Eivissa ^c	62,9	52,9

^a Corresponen als municipis: Alcúdia, Calvià, Capdepera, Lluçmajor, Ses Salines, Santa Margalida, Santanyí i Son Servera. Els municipis inclosos en aquesta categoria estan exclosos en les seves respectives comarques.

^b S'exclou Marratxí.

^c Les taxes de Menorca i Eivissa corresponen a una única unitat territorial, i no com a mitjana dels municipis de la comarca.

Font: Salvà (1989), Pujadas (2009) i INE, cens de població de 1991.

Així, tant entre els joves (taula 14) com en el conjunt de la població (taules A.1 i A.2) els resultats suggereixen que els municipis que no perderen població o incrementaren la seva ho feren especialment perquè tenien economies més diversificades que oferien oportunitats laborals a contingents de població nascuts fora del municipi. En altres casos, la proximitat a centres econòmics, com la capital i Inca, va permetre la seva conversió en municipis residencials i de serveis.

D'aquesta manera, als municipis rurals operà un procés de substitució en el qual els joves nascuts al municipi emigraven i els reemplaçaven contingents de població nascuts a la Península i especialment els nascuts en altres municipis de les Balears. Com es pot observar, la tipologia de municipis que creixen demogràficament és la dels que tenen un alt percentatge de nascuts en un altre municipi balear, normalment superior al 20% de la població, i de migrants de la resta d'Espanya, sempre més del 15% del conjunt de la població. A més, com s'ha analitzat en el cas de Castella i Lleó (Rey, Cebrián i Ortega, 2009), els nous contingents poblacionals supliren els autòctons i inclús pogueren augmentar, atesa la major fecunditat dels migrants peninsulars (Barceló, 1970), les taxes de natalitat del municipi, retroalimentant positivament el procés de creixement demogràfic. El cas contrari

Taula 14
Composició de la població per lloc de naixement, tipologia, comarca i cohort de naixement, 1991. Nascuts entre 1935 i 1950 (%)

Comarca	Població total	Locals		Fonts externes de creixement		
	Balanç 1960-1991	Mitjana de retenció nascuts (1937-1951) al municipi	Locals	Balears	Península i Illes Canàries	Estrangers
Pla de Mallorca, industrial	-10,8	46,8	67,7	22,3	5,9	3,9
Raiguer, industrial	+14,6	48,2	56,4	22,5	16,7	4,3
Serra de Tramuntana, industrial	+14,3	45,4	45,3	29,3	18,5	6,7
Pla de Mallorca, diversificat	-17,5	49,8	74,6	15,9	6,4	3,0
Raiguer, ^a diversificat	+90,1 (+31,6)	42,5 (40,9)	25,2 (47,6)	35,5 (27,2)	35,6 (22,3)	3,6 (2,7)
Serra de Tramuntana, diversificat	+68,9	49,4	33,7	41,6	19,1	5,4
Pla de Mallorca, agrari	-16,8	41,4	73,5	16,8	6,9	2,7
Raiguer, agrari	-1,1	40,9	72,2	16,2	8,7	2,8
Serra de Tramuntana, agrari	+29,2	36,1	32,4	24,7	12,8	30

Font: Quintana (1979), Salvà (1989), Pujades (2009) i INE, cens de població de 1960 i 1991. **Industrial:** Pla de Mallorca: Algaida, Vilafranca de Bonany; es Raiguer: Alaró, Binissalem, Consell, Lloseta, Mancor de la Vall, Selva; Serra de Tramuntana: Esporles. **Diversificat:** Pla de Mallorca: Sineu; es Raiguer: Marratxí, Santa Maria del Camí; Serra de Tramuntana: Bunyola. **Agrari:** Pla de Mallorca: Costitx, Lloret de Vistalegre, Llubí, Maria de la Salut, Montuïri, Petra, Porreres, Sant Joan, Santa Eugènia, Sencelles; es Raiguer: Búger, Campanet, Sa Pobla; Serra de Tramuntana: Puigpunyent. INE, cens de població de 1991. En negreta quan supera el 10%.^aEntre parèntesis única-ment Santa Maria del Camí.

el trobem a la comarca del Pla de Mallorca, on la població migrant nascuda a balear baixa 10 punts percentuals i els migrants peninsulars es redueixen molt sensiblement. En aquesta comarca predominantment agrària (taula 11) i especialment als municipis més agraris no es va produir una substitució dels contingents de població que emigraren, fet que implicà un descens demogràfic del municipi.

Un factor addicional que ajudà a la resiliència rural va ser el retorn dels emigrats. Durant la crisi dels setanta i particularment durant la dècada dels vuitanta, es van produir retorns que representaren una contribució important a la resiliència rural. Els retorns suposaren

el 57% de la mobilitat residencial registrada a les Illes Balears entre els nascuts a l'arxipèlag entre 1981 i 1991. En total, el 1991 representaven el 6,8% del total de nascuts a les Balears que havien canviat de domicili. D'aquesta manera, els que retornaren al municipi de naixement entre 1980 i 1991 són menys d'un 2% de la població rural no costanera a Mallorca (taula A.4), de manera que si hi afegíssim el període entre 1960 i 1981 —per al qual no tenim dades—, entre 1960 i 1991 podrien haver contribuït almenys a un increment del 3-5% de la població del municipi.

Factors de resiliència rural

Amb l'objectiu de confirmar les premisses apuntades a la secció 4, utilitzem el mètode dels mínims quadrats ordinaris per contraposar la retenció de cohorts joves i el creixement poblacional. Aquesta anàlisi ha inclòs el conjunt de municipis de les Illes Balears per tal d'augmentar la variabilitat dintre de les variables dependents (columnes 1 i 3) i únicament els municipis rurals, incloent-hi els seleccionats a la mostra i els costaners de reduïda especialització turística durant els anys seixanta (columnes 2 i 4).

Com s'ha apuntat a la secció 2 i seguint la metodologia implementada per Recaño (2023), utilitzem variables vinculades amb l'activitat econòmica del municipi, les infraestructures, la geografia i el creixement turístic. L'anàlisi de la capacitat de retenció de les cohorts joves se centra especialment en les característiques inicials dels municipis al començament del primer *boom* turístic. Els dos tipus d'anàlisi, cohorts joves i creixement poblacional, incorporen com a variables independents els efectes de la geografia i les infraestructures de manera igual. Així, emprem les variables de proximitat a les estacions de ferrocarril i a la capital de partit judicial. L'efecte de ser la capital o centre econòmic comarcal es captura amb una variable fictícia (*dummy*) que és 1 si el municipi és capital o capital del partit judicial.

El primer *boom* turístic és el que registra més mobilitat interna a les Balears i el que transcorre durant els anys de major productivitat laboral de les cohorts seleccionades, entre els vint i quaranta anys. D'aquesta manera, per tal d'avaluar el rol de les característiques dels municipis rurals al començament del primer *boom* turístic apuntades a la secció 4.1, incloem el pes de les activitats industrials i de serveis al municipi a l'inici de la terciarització econòmica. A més, la persistència del sector agrari al municipi també s'inclou mitjançant el percentatge de població activa al sector agrari a inicis dels setanta. Un factor diferencial del medi rural mallorquí també apuntat per la literatura és l'estructura de la propietat agrària, factor que també s'inclou per mesurar la seva capacitat de retenció dels joves. Per contra, per aproximar-nos als factors de creixement poblacional al llarg de tot el període utilitzem com a variables independents les característiques ocupacionals dels municipis al final dels dos *booms* turístics, l'any 1991.

Els resultats de l'exercici es poden veure a la taula 15. En conjunt, les regressions corroboren i amplifiquen les impressions ja assenyalades diferenciant entre la capacitat de retenció de joves dels municipis durant el primer *boom* turístic i el creixement poblacional

Taula 15
Determinants de la resiliència rural a les Illes Balears (model OLS)

	Retenció de cohorts 1937–1951 ^a		Balanç de població 1960–1991 ^a	
	Tots els municipis	Municipis rurals ^b	Tots els municipis	Municipis rurals ^b
Places turístiques per càpita l'any 1988	0,02** (0,01)	0,02 (0,02)	0,63*** (0,02)	0,34*** (0,07)
Estructura mitjana de la propietat agrària	-0,23 (0,18)	0,15 (0,24)	–	–
% d'ocupació al sector primari l'any 1970	-0,26** (0,10)	-0,02 (0,12)	-0,73* (0,40)	-1,31*** (0,37)
Empreses industrials per càpita l'any 1962	2,72 (1,84)	3,53* (1,79)	–	–
Empreses de serveis per càpita l'any 1962	-0,68 (1,23)	-0,26 (1,22)	–	–
% d'ocupació al sector secundari l'any 1991	–	–	1,40 (0,86)	-0,08 (0,85)
% d'ocupació al sector de la construcció l'any 1991	–	–	3,28** (1,54)	0,30 (1,28)
% d'ocupació al sector terciari sense hostaleria l'any 1991	–	–	2,12** (0,86)	0,02 (0,91)
Estació de ferrocarril pròxima l'any 1962 ^c (kilòmetres)	-0,17 (0,18)	-0,31* (0,18)	-0,63 (0,61)	-0,55 (0,50)
Proximitat a la capital del partit judicial (kilòmetres)	0,40** (0,18)	0,26 (0,19)	0,58 (0,70)	0,32 (0,60)
Proximitat a la capital de la província/illa (kilòmetres)	0,11 (0,09)	0,13 (0,11)	-0,91** (0,43)	-0,35 (0,48)
Capital del partit judicial	13,56** (6,11)	–	37,80 (22,61)	–
Municipis	64	40	64	40
Coefficient de determinació (<i>R-squared</i>)	0,38	0,33	0,94	0,58

Nota: *** $p < 0,01$, ** $p < 0,05$, * $p < 0,1$.

^a D'acord amb les característiques de la seva població resident, s'ha exclòs el municipi d'Escorca.

^b Els municipis inclosos són: Alaró, Algaida, Artà, Banyalbufar, Binissalem, Bunyola, Búger, Campanet, Campos, Consell, Costitx, Deià, Esporles, Estellencs, Ferreries, Fornalutx, Lloret de Vistalegre, Lloseta, Llubí, Mancor de la Vall, Maria de la Salut, Marratxí, Es Mercadal, Montuiri, Muro, Petra, Porreres, Puigpunyent, Sa Pobla, Sant Joan, Sant Joan de Sa Talaia, Sant Llorenç des Cardassar, Santa Eugènia, Santa Maria del Camí, Selva, Sencelles, Sineu, Valldemossa, Vilafranca de Bonany.

^c Als municipis eivissencs i menorquins aquesta informació correspon a la proximitat al port principal de l'illa.

entre 1960 i 1991. En primer lloc, l'anàlisi indica que el creixement turístic al municipi va ser un agent clau tant de retenció de cohorts joves com de creixement poblacional. Com major és el nombre de places turístiques per càpita, major és la taxa de retenció de joves i el creixement poblacional a les Illes Balears. En el cas exclusiu dels municipis rurals, aquesta variable és significativa únicament en el cas del creixement poblacional.

En segon lloc, els municipis amb estructures econòmiques més diversificades i menys dependents del sector agrari van tindre més capacitat de retenir les cohorts joves i de créixer demogràficament. Per una banda, destaca que, en el cas dels municipis rurals, un major nombre d'empreses industrials per càpita es correlaciona amb més retenció. Encara que la significació sigui únicament del 90%, aquests resultats van en la línia dels estudis que han emfatitzat l'important rol i la capacitat de resiliència de la indústria, particularment a es Raiguer, durant el període (Manera, Molina i Casasnovas, 2011). Per altra banda, en el cas del creixement poblacional, els resultats emfatitzen el rol substitutiu que proporcionava tindre una estructura productiva més diversificada. Els municipis que als anys setanta encara tenien baixes taxes d'especialització agrària, en el cas dels rurals, o una estructura econòmica amb més pes de la resta de sectors, per al cas de les Balears, són els que registraren un creixement de la seva població.

Finalment, la taula 15 suggereix que els factors d'atracció foren clau per a les cohorts que eren joves durant el *boom* turístic. Com més proximitat als partits judicials, menys capacitat de retenció tingueren els pobles al conjunt de les Balears. En canvi, com s'ha observat en múltiples estudis (González, 2017; Collantes i Pinilla, 2019) i en la secció anterior, la proximitat a aquestes poblacions, particularment les capitals d'illa, va provocar un increment poblacional molt substancial dels municipis mitjançant la seva transformació en municipis residencials vinculats a les capitals. Els resultats del rol de les infraestructures, particularment el ferrocarril a les àrees rurals, estan en sintonia amb els resultats de Recaño (2023), on un major aïllament del municipi incrementa la penalització rural, ja que implica un menor accés a serveis bàsics i béns de consum localitzats als partits judicials. L'impacte d'una major privació relativa suposa, així, una reducció significativa de la capacitat del municipi per retenir els joves.

Conclusions

El procés de turistificació de les Illes Balears, i en especial el de l'illa de Mallorca, es va basar principalment en fonts externes de creixement. El mercat de treball va créixer no fonamentalment a través de la mobilitat dels factors interns, sinó en l'atracció de migracions interprovincials. Això no obstant, especialment durant el primer *boom* turístic assistim a un increment notable de la mobilitat intraprovincial. La intensificació de la mobilitat derivada d'aquest procés va implicar conseqüències diferencials als municipis que eren rurals l'any 1950. Malgrat el creixement dels municipis rurals no costaners en conjunt durant el període, la gran majoria dels municipis registrà decreixement poblacional entre 1950 i 1991.

La bretxa urbana-rural pel que fa a renda per càpita, nivells i accés a béns de consum i serveis públics es va incrementar de manera molt substancial durant aquest període. Els resultats suggereixen que la bretxa urbana-rural va arribar al nivell més alt a l'inici dels seixanta i progressivament va iniciar un procés de convergència. El gran creixement de renda experimentat a les costes i la capital va significar que, malgrat la millor situació dels municipis rurals mallorquins no costaners en comparació amb la mitjana espanyola, els nivells de privació relativa fossin molt significatius.

En conseqüència, encara que registraren una situació més favorable a la majoria d'àrees rurals espanyoles durant el període, la retenció de joves va tindre un paper modest en la resiliència rural. En els municipis rurals no costaners les taxes de retenció d'aquest contingut poblacional van ser entre un 20% i un 40% inferiors a les dels municipis costaners. Els migrants intraprovincials de l'interior aprofitaren les oportunitats que generaren l'activitat turística i les activitats arrossegades, especialment les que oferien millors condicions salarials i tenien menys impacte de l'estacionalitat, i entraren de manera minoritària en el nucli de l'activitat turística, l'hostaleria.

Per tant, la resiliència dels municipis rurals no costaners a Mallorca no es basà fonamentalment en la capacitat de retenció de les cohorts més joves. Per contra, els municipis que creixeren poblacionalment ho feren principalment a través de l'atracció de grups de població nascuts a la Península i en altres municipis de les Balears. Així, en la majoria dels casos el creixement de les poblacions rurals de l'interior va estar vinculada amb un procés de substitució en el qual la pèrdua de contingents locals es reemplaçava per migrants peninsulars i d'altres municipis de la província. A un nivell menor, la resiliència rural també es va sustentar en el retorn dels migrants intraprovincials, particularment importants en termes relatius a la dècada dels vuitanta.

D'aquesta manera, els municipis amb economies més diversificades van registrar més capacitat de retenció de les cohorts joves, i, especialment, atracció de poblacions foranes que permetien el creixement poblacional del municipi. La millor connectivitat dels municipis també va afavorir la retenció, ja que reduïa la penalització rural quant a accés a béns, serveis públics i mercats de treball més dinàmics. En altres casos, la proximitat a la capital de cada illa comportà una gran capacitat d'atracció de població arran de la transformació d'aquests municipis en àrees residencials. Per contra, els municipis que oferiren menys oportunitats laborals, tenien menor connectivitat i depenien en un grau més alt del sector agrari, registraren menys retenció dels seus joves i decreixement poblacional.

En conjunt, l'anàlisi de l'impacte dels dos primers *booms* turístics sobre l'interior rural mallorquí està en la línia de les tesis que demostren la capacitat industrial i els nivells de vida alts en termes comparatius de les Illes Balears, particularment Mallorca i Menorca, abans del procés de turísticació de l'arxipèlag (Manera, 2003; Murray, Jover, Fullana i Tello, 2019; Manera i Molina, 2022). Sense un teixit industrial i de serveis consolidat prèviament al primer *boom* turístic al món rural, la capacitat dels municipis de l'interior per fer front a les forces d'atracció de les costes i la capital hauria estat molt més reduïda i hauria provocat taxes de despoblació rural substancialment superiors.

Així, el cas mallorquí durant els *booms* turístics entre 1955 i 1991 reforça els plantejaments vinculats a la millora de la resiliència del món rural en l'actualitat, que emfatitzen la importància de les polítiques públiques que generen oportunitats laborals sostenibles en el temps als àmbits rurals (Collantes, Pinilla, Sáez i Silvestre, 2014; Li, Westlund i Liu, 2019; Pinilla i Sáez, 2021; Recaño, 2023; Palacios, Pinilla i Silvestre, 2023). En aquest sentit, el rol de la generació d'ocupació al municipi i d'infraestructures que milloren l'accés a serveis públics i mercats urbans tant perquè redueix la bretxa rural-urbana com perquè afavoreixr els usos residencials dels municipis, s'ha mostrat clau en un context d'alta capacitat d'atracció de les activitats i els municipis beneficiats pel canvi estructural.

Bibliografia

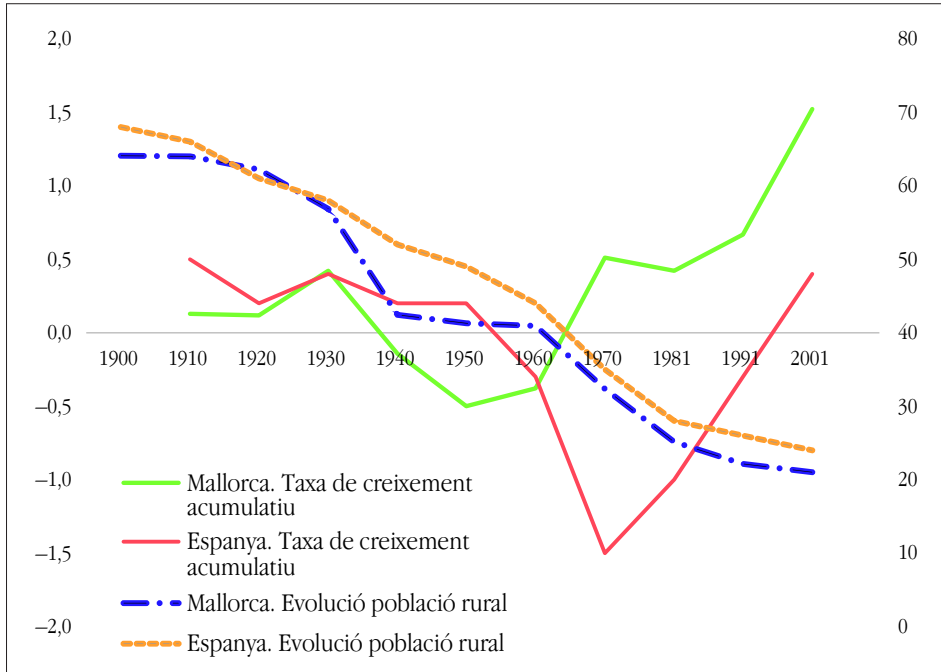
- BARCELÓ PONS, Bartomeu (1970). *Evolución reciente y estructura actual de la población en las Islas Baleares*. Barcelona: CSIC.
- BINIMELIS, J.; ORDINES, A. (2015). «La mecanización del campo en las Islas Baleares (1960-1970). El tránsito de la agricultura tradicional a la industrial». *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 68, 347-368. <https://doi.org/10.21138/bage.1865>.
- BINIMELIS, J. (2006). «La difusió residencial a l'espai rural de l'illa de Mallorca a la dècada dels noranta. Noves aportacions per a una correcta interpretació de l'anomenat "tercer boom" turístic». *Scripta Nova*, 225,10.
- COLLANTES, F. (2004). *El declive demográfico de la montaña española (1850-2000) ¿Un drama rural?*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- COLLANTES, F.; PINILLA, V. (2019). *¿Lugares que no importan?: La despoblación de la España rural desde 1900 hasta el presente*. Saragossa: Sociedad Española de Historia Agraria.
- COLLANTES, F.; PINILLA, V. (2021). De camino hacia otra parte: Jordi Nadal y la despoblación rural. *DT-AEHE*, 2108.
- COLLANTES, F.; PINILLA, V.; SÁEZ, L.; SILVESTRE, J. (2014). «Reducing Depopulation in Rural Spain: The Impact of Immigration». *Population, Space and Place*, 20, 606-621.
- CONSELLERIA DE TURISME (2002). *Catàleg d'allotjaments turístics de les Illes Balears, 2002*. Palma: Govern de les Illes Balears.
- FARRÉ-ESCOFET, E.; MARIMON, R.; SURÍS, J. (1977). *La vía menorquina de creixement*. Barcelona: Banca Catalana.
- FUSTER, J. (1972). «Estudio sobre estrangulamientos-saturación de municipios turísticos». *Estudios Turísticos*, 34, 105-116.
- GARCÍA-BARRERO, J. A. (2024a). «The formation of the tourism labour market in Spain, 1955-1973». *Revista de Historia Económica - Journal of Iberian and Latin American Economic History*, 42, 2, 269-299
- GARCÍA-BARRERO, J. A. (2024b). «From circular to permanent: The economic assimilation of migrants during Spain's rural exodus, 1955-1973». *The Economic History Review*, 77, 3, 765-795. Doi: 10.1111/ehr.13294.

- GARCÍA-BARRERO, J. A. (2022). «La génesis del mercado de trabajo turístico de sol y playa en España, 1940-1962». *Estudios Turísticos*, 223, 273-294.
- GARCÍA-BARRERO, J. A.; MANERA, C. (2021). «The management of labour recruitment: The hotel chains during the Spanish tourism boom, 1959-1973». *Annals of Tourism Research*, 86, 103086. Doi: 10.1016/j.annals.2020.103086.
- GONZÁLEZ-PÉREZ, J. (2017). *Les ciutats de les Balears: Processos d'urbanització i urbanisme*. Palma: Leonard Muntaner.
- LI, Y.; WESTLUND, H.; LIU, Y. (2019). «Why some rural areas decline while some others not: An overview of rural evolution in the world». *Journal of Rural Studies*, 68, 135-143. Doi: 10.1016/j.jrurstud.2019.03.003.
- MANERA, C. (2003). *Història del creixement econòmic a Mallorca (1700-2000)*. Palma: Leonard Muntaner.
- MANERA, C. (2006). *La riqueza de Mallorca: Una historia económica*. Palma: Leonard Muntaner.
- MANERA, C.; MOLINA, R.; CASASNOVAS, Miquel. (2011). «La atmòsfera industrial del calzado en Baleares, 1970-2002». Dins J. CATALAN, J. A. MIRANDA i R. RAMON-MUÑOZ (eds.), *Distritos y Clusters en la Europa del sur*. Madrid: LID, p. 213-240.
- MURRAY, I.; JOVER, G.; FULLANA, O.; TELLO, E. (2019). «Biocultural Heritages in Mallorca: Explaining the Resilience of Peasant Landscapes within a Mediterranean Tourist Hotspot, 1870-2016». *Sustainability*, 11, 7, 1926. Doi: 10.3390/su11071926.
- MURRAY, I. (2012). *Geografies del capitalisme balear: poder, metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica d'una superpotència turística*. Tesi doctoral, Universitat de les Illes Balears.
- MONTERRAT, A. (1990). «El turisme i el mercat de treball». *Estudis Baleàrics*, 37-38, 97-108.
- MOREY, A.; FORNÉS, J. (2021). «El cultivo tradicional del almendro en el Mediterráneo: Baleares en el contexto español (ca. 1770-2017)». *Historia Agraria*, 84, 107-140.
- MOREY, A.; SEGUÍ, A. (2022). «Sinèrgies agrícoles, industrials i comercials. Les indústries rurals a Mallorca i les Pitiüses (1850-1960)». Dins C. MANERA i R. MOLINA (dirs.), *Industrialització històrica i nova indústria a les Balears (1850-2022)*. Palma: Leonard Muntaner, p. 31-69.
- MOLINA, R. (2012). «De pan de pobres a sofisticado aditivo. Tecnología e innovación en torno a la industria de la algarroba: el caso balear (1930-2010)». *Revista de Historia Industrial*, 21, 49, 147-149.
- MORILLO, D. (2001). «"IRSE DE VARÁ". La emigración en la mancomunidad de la Sierra Sur de Sevilla». Dins E. ZAMORA (ed.), «Dejar las maletas»: *Emigración, trabajo y desarrollo en la Sierra Sur de Sevilla*. Sevilla: Universidad de Sevilla, p. 27-64.
- PALACIOS, A.; PINILLA, V.; SILVESTRE, J. (2022). «Emigrating to Depopulated Regions in Mediterranean Europe: Demographic Impact and Choice of Destination in a Case Study in North-East Spain (Aragon)». *European Countryside*, 14, 2, 258-280. Doi: 10.2478/euco-2022-0013.
- PINILLA, V.; SÁEZ, L. (2021). «What do public policies teach us about rural depopulation: The case study of Spain». *European Countryside*, 13, 2, 330-351. Doi: 10.2478/euco-2021-0021.

- PONS, A.; RULLÁN, O.; MURRAY, I. (2014). «Tourism capitalism and island urbanization: tourist accommodation diffusion in the Balearics, 1936-2010». *Island Studies Journal*, 9, 2, 239-258. Doi: 10.24043/isj.304.
- PUJADAS, J. (2009). *L'evolució de la mortalitat infantil i juvenil a la Ciutat de Palma (Mallorca, 1838-1960)*. Tesis doctoral, Universitat de les Illes Balears.
- QUINTANA, A. (1979). *El sistema urbano de Mallorca*. Palma: Moll.
- RECAÑO, J. (2023). «Depopulation 1.0: Geography and the Factors of Rural Demographic Decline in the Spain of Developmentalism». *Perspectives Demogràfiques*, 31, 1-4.
- REY, A.; CEBRIÁN, M.; ORTEGA, J. A. (2009). «Despoblamiento y envejecimiento en Castilla y León durante el siglo XX: análisis a través de la emigración femenina y la pérdida de nacimientos». *Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural — Journal of Depopulation and Rural Development Studies*, 8, 113-149.
- SALVÀ, Pere (1987). *La dinàmica de la població de las Islas Baleares en la etapa preturística de 1901 a 1955*. Inèdit. Palma: Universitat de les Illes Balears.
- SÁNCHEZ-ALONSO, B. (2011). «El final del ciclo emigratorio Español: Desideratum». *Historia y Política*, 23, 135-162.
- STARK, O.; TAYLOR, E. (1991). «Migration Incentives, Migration Types: The Role of Relative Deprivation». *The Economic Journal*, 101, 408, 1163-1178.
- VILÀ, J.; VALLÈS, R. (2001). «La població (1980)». *Territoris*, 3, 421-448.

Apèndix

Figura A1
Taxa de creixement acumulatiu anual i evolució de la població rural sobre el total, Mallorca i Espanya (1900-2001) (%)

Nota: Únicament municipis rurals durant tot el període. Espanya correspon únicament a la Península.
 Font: INE, cens de població 1900-2001, i Collantes i Pinilla (2019: 48).

Taula A.1
Composició de la població segons lloc de naixement.
Total població, 1991 (homes)

Municipi	Total		Homes			
	Balanç 1960-1991	Retenció nascuts (1937-1951) a municipi	Locals	Balears	Península i Canàries	Estrangers
Alaró	+4,0	47,5	61,9	21,8	10,3	5,8
Algaida	-11,5	45,4	70,1	19,5	6,9	3,3
Binissalem	14,4	48,1	69,0	19,8	9,6	1,4
Bunyola	68,9	51,1	43,1	42,2	11,6	2,9
Búger	-7,6	49,5	72,0	19,1	5,9	2,8
Campanet	-14,1	37,2	74,1	19,7	4,4	1,6
Consell	15,7	45,9	62,7	21,4	14,9	0,9
Costitx	-7,4	39,2	67,1	21,8	7,3	3,6
Esporles	14,3	45,4	51,7	34,1	10,0	3,5
Lloret de Vistalegre	-12,3	37,2	75,7	19,6	3,5	1,0
Lloseta	52,8	60,4	65,8	16,5	17,1	0,5
Llubí	-16,7	40,4	80,0	16,1	2,9	0,9
Mancor de la Vall	10,3	38,1	67,6	18,8	7,4	6,0
Maria de la Salut	-14,8	41,5	85,6	11,5	2,2	0,7
Marratxí	+124,7	44,2	24,7	51,2	21,5	2,4
Montuïri	-28,3	46,3	79,9	13,8	5,8	0,7
Petra	-38,3	41,8	82,9	13,5	2,3	1,2
Porreres	-11,8	38,9	79,1	12,1	7,6	1,1
Puigpunyent	29,2	52,3	42,5	35,5	7,6	14,2
Sa Pobla	2,8	36,2	78,0	9,9	8,3	3,7
Sant Joan	-22,8	35,9	85,5	12,5	1,7	0,1
Santa Eugènia	-6,7	57,7	65,0	25,3	6,1	3,5
Santa Maria del Camí	31,6	40,9	58,1	25,9	13,1	2,7
Selva	-7,2	49,6	72,7	17,2	7,0	2,9
Sencelles	-16,5	35,5	61,2	22,3	5,3	5,5
Sineu	-17,5	49,9	75,7	14,8	5,6	1,9
Vilafranca de Bonany	-9,6	48,2	76,2	18,9	2,7	2,0

Font: INE, cens de població de 1991.

Taula A.2
Composició de la població segons lloc de naixement.
Total població, 1991 (dones)

	Total		Dones			
	Balanç 60-1991	Retenció nascuts (1937-1951) a municipi	Locals	Balears	Península i Canàries	Estrangers
Alaró	+4,0	47,5	64,3	20,1	8,7	6,7
Algaida	-11,5	45,4	71,3	19,1	5,2	4,2
Binissalem	14,4	48,1	67,8	21,0	8,9	2,2
Bunyola	68,9	51,1	44,8	38,5	11,6	5,0
Búger	-7,6	49,5	74,7	15,4	5,5	4,2
Campanet	-14,1	37,2	74,7	18,7	4,1	2,3
Consell	15,7	45,9	66,0	19,3	13,3	1,2
Costitx	-7,4	39,2	69,5	21,7	6,8	1,8
Esporles	14,3	45,4	52,3	32,6	10,7	4,3
Lloret de Vistalegre	-12,3	37,2	74,4	20,8	3,1	1,6
Lloseta	52,8	60,4	65,8	17,17	15,3	1,1
Llubí	-16,7	40,4	80,2	15,6	2,6	1,5
Mancor de la Vall	10,3	38,1	68,8	20,0	6,1	5,0
Maria de la Salut	-14,8	41,5	85,7	11,5	1,8	0,8
Marratxí	+124,7	44,2	26,6	48,9	20,8	3,6
Montuïri	-28,3	46,3	79,7	13,6	5,4	1,2
Petra	-38,3	41,8	83,2	13,6	2,0	1,1
Porreres	-11,8	38,9	79,1	12,6	5,9	2,2
Puigpunyent	29,2	52,3	45,8	29,2	7,4	17,4
Sa Pobla	2,8	36,2	79,8	12,7	6,1	1,2
Sant Joan	-22,8	35,9	81,7	14,3	2,6	1,1
Santa Eugènia	-6,7	57,7	64,7	23,1	5,4	6,7
Santa Maria del Camí	31,6	40,9	59,2	25,2	12,0	3,4
Selva	-7,2	49,6	71,0	18,7	6,8	3,3
Sencelles	-16,5	35,5	64,7	23,7	5,3	6,1
Sineu	-17,5	49,9	77,1	15,7	5,0	2,0
Vilafranca de Bonany	-9,6	48,2	73,7	22,6	2,3	1,2

Font: INE, cens de població de 1991.

Taula A.3
Percentatge de permanència al municipi de les cohorts nascudes
entre 1937 i 1951

	Percentatge de permanència bruta	Percentatge de permanència ponderada per taxa de mortalitat infantil a Palma (1940-1950)
Alaró	40,3	47,5
Algaida	40,0	45,4
Binissalem	42,6	48,1
Bunyola	44,7	51,1
Búger	43,9	49,5
Campanet	33,1	37,2
Consell	41,5	45,9
Costitx	33,5	39,2
Esporles	39,7	45,4
Lloret de Vistalegre	33,0	37,2
Lloseta	55,3	60,4
Llubí	35,9	40,4
Mancor de la Vall	33,5	38,1
Maria de la Salut	37,4	41,5
Marratxí	39,3	44,2
Montuïri	41,0	46,3
Petra	37,9	41,8
Porreres	35,3	38,9
Puigpunyent	47,9	52,3
Sa Pobla	30,9	36,2
Sant Joan	30,9	35,9
Santa Eugènia	50,6	57,7
Santa Maria del Camí	34,9	40,9
Selva	44,3	49,6
Sencelles	31,8	35,5
Sineu	43,5	49,9
Vilafranca de Bonany	43,8	48,2

Font: Salvà (1989), Pujadas (2009) i INE, cens de població de 1991.

Taula A.4
Total de retorns al municipi de naixement
i percentatge sobre el total de la població del municipi
l'any 1991 entre les persones migrants
als anys vuitanta

Municipi	Total	Població el 1991 (%)
Alaró	69	1,9
Algaida	65	2,0
Binissalem	134	2,8
Bunyola	72	1,7
Búger	19	1,8
Campanet	47	2,1
Consell	17	0,8
Costitx	25	3,0
Esporles	68	2,3
Lloret de Vistalegre	32	3,9
Lloseta	26	0,6
Llubí	22	1,1
Mancor de la Vall	14	1,5
Maria de la Salut	38	2,1
Marratxí	188	1,0
Montuïri	45	2,2
Petra	44	1,2
Porreres	95	0,9
Puigpunyent	8	0,7
Sa Pobla	68	1,5
Sant Joan	38	2,2
Santa Eugènia	25	2,7
Santa Maria del Camí	75	1,8
Selva	45	1,5
Sencelles	30	1,8
Sineu	53	2,0
Vilafranca de Bonany	46	2,1
Total	1.338	1,6

Font: INE, cens de població de 1991.